

Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Görüşleri ve XIX. Yüzyıl Islahat Çalışmaları İçerisindeki Yeri*

Muhammed Abduh's Views on Education and Place in XIX. Century Reform Studies

Nesrin AKTARAN

Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi
Doctor, İstanbul University, Faculty of Theology, Religious Education

İstanbul/Türkiye

nesrinaktaran@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8264-4675

Atıf/Citation: Aktaran, Nesrin. "Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Görüşleri ve XIX. Yüzyıl Islahat Çalışmaları İçerisindeki Yeri". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 2 (Haziran 2023), 52-67.

Makale Bilgisi

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 5 Nisan 2023
Kabul Tarihi | Accepted: 22 Mayıs 2023
Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran 2023
Yayıncı | Published by: Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Nesrin Aktaran).

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

*Bu çalışma "Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri" adıyla İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat danışmanlığında 2015 yılında tamamlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/haid>

E-posta: ilahiyatdergi@hakkari.edu.tr

Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Görüşleri ve XIX. Yüzyıl İslahat Çalışmaları İçerisindeki Yeri*

Özet

Bu çalışma XIX. yüzyıl İslam tecdit hareketinin önemli simalarından biri olan Muhammed Abduh'un Mısır'da İslam'a dayalı yeni bir eğitim sistemi kurma çabasını ve buna dair düşüncelerini konu edinmiştir. Muhammed Abduh, eğitime önemli misyonlar yüklemiştir; sadece Mısır'ın değil İslam dünyasının da yeniden ihyası için çaba sarf etmiştir. Zira Muhammed Abduh'un yaşadığı dönemde İslam âlemi yabancı tahakkümü altında bulunmaya, akıl ile düşünme yetisinden uzaklaşmaya ve hurafeleri din addetmeye başlamıştır. İslam Dünyası'nın içerisinde bulunduğu bu siyasi, dini ve kültürel yoksunluk halinin genel anlamda eğitim yetersizliğinden kaynaklandığını düşünen Abduh, bu konuda harekete geçilmesi gerektiğini her fırsatta ifade etmiştir. İslam coğrafyasında yaşayan Seyyid Ahmed Han (ö. 1839), Muhammed İkbâl (ö. 1938), Şeyh Ahmed Eş-Şerif Es-Senusi (ö. 1933) ve Emir Abdülkadir (ö. 1883) aynı dönemde Abduh ile benzer fikirlere sahip olmuş; Müslüman toplumun eğitimi için gayret sarf etmişlerdir. Zikredilen düşünürler Abduh gibi kendilerinden sonra gelecek olan nesil için eğitim ve ıslah çalışmalarına önem vermiş ve öncülük etmişlerdir. Çalışma; Muhammed Abduh'un eğitimde gerçekleştirmeyi arzuladığı ve bu doğrultuda öncelikli hedefleri arasında yer verdiği sünnet çerçevesinde ıslahı, akli ön planda tutan anlayışı ve buna dair görüşleri tespit etmeyi amaçlamıştır. Doküman inceleme yöntemi kullanılarak hazırlanan çalışmada Muhammed Abduh'a ait eserler göz önünde bulundurularak ana kaynak olarak incelenmiştir. Çalışma neticesinde onun İslam toplumunun bekası için güçlü bir eğitim sistemini oluşturmaya çalıştığı ve bu doğrultuda faaliyetler içerisinde yer aldığı görülmüştür. Konuyu daha ayrıntılı irdelemek ve onun eğitime dair görüş ve düşüncelerini tespit etmek adına çalışma, öncelikle onun hayatı ve eserleri üzerinde durmuştur. Abduh'un XIX. yüzyıl ıslahat çalışmaları içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmış; din eğitimine ve Ezher Üniversitesi programına dair öngördüğü ıslahın neler olduğu sorusuna yanıt aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Muhammed Abduh, Tecdit, İslahat, El Ezher.

Muhammed Abduh's Views on Education and Place in XIX. Century Reform Studies

Abstract

This study focuses on the efforts of Muhammad Abduh, to establish a new education system based on Islam in Egypt and his thoughts on this subject. Abduh assigned important missions to education and endeavoured for the reformation of not only Egypt but also the Islamic world. In Abduh's time, the Islamic world began to live under foreign domination, to move away from the ability to think with reason, and to accept superstitions as religion. Abduh, who thought that the state of backwardness of the Islamic world was due to the lack of education in general, expressed at every opportunity that action should be taken in this regard. This study aims to identify the mission Muhammed Abdul wished to accomplish in education, and the goals in regards to this, which included reclamation around Sunnah, the principle of sensible thinking and the opinions around these topics. Seyyid Ahmed Han (d. 1839), Muhammed İkbâl (d. 1938), Sheikh Ahmed Eş-Şerfi Es-Sunisi (d. 1933) and Emir Abdülkadir (d. 1883) who lived in the Islamic geography had similar ideas as Abduh in the same period; they made efforts for the education of the Muslim society. These mentioned thinkers, like Abduh, emphasized and pioneered education and reform for the generation that would come after them. In the study, which was prepared using the historical research method, the works of Muhammad Abduh were taken into consideration and examined as the main source. In order to explore Muhammad Abduh's views and thoughts on education, the study primarily focused on the life of Muhammad Abduh and his works. Abduh's place in the reform efforts of the nineteenth century was tried to be clarified, and an answer was sought to the question of what reforms he envisaged for religious education and the Al-Azhar University program.

Keywords: Religious Education, Muhammed Abduh, Reform, Renewal, Al Azhar.

* Bu çalışma "Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri" adıyla İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat danışmanlığında 2015 yılında tamamlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir

Giriş

Muhammed Abduh (ö.1323/1905) XIX. yüzyılda fikirleri ve eğitim konusundaki düşünceleri ile çağdaş İslâm düşüncesinin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. O, yaşadığı dönemde din eğitimi yapı taşlarının değişmekte ve gelişmekte olduğunu fark etmiş; bu durumu çalışmalarına yansıtmıştır. Bu anlamda ortaya koyduğu birçok eser, düşünce ve yetiştirdiği öğrenci ile yaşadığı döneme damga vurmuş; vefatından sonra da geride sağlam, silinmez bir iz bırakmıştır. Din eğitiminin yeniden inşasına kendini adanmış olan Abduh milliyetçiliği, selefçiliği ve ıslahatçı modernistliği ile tüm bu kavramları, "İslam Dini" ortak paydasında bir araya getiren görüşleri ile din eğitimi açısından incelenmesi gereken bir kişilik olmuştur.

Bu çalışma, din eğitimi alanında eserler vermiş tarihi bir şahsı tanıtmayı amaçladığından dolayı çalışmada temel metodoloji olarak literatür analizi benimsenmiştir. Konuya ilişkin kaynaklar göz önünde bulundurularak belli bir plana göre kullanılmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eksik görülen hususlarda konuya ilişkin farklı disiplinlerde oluşmuş literatüre başvurulmuştur. Yapılan araştırmada Muhammed Abduh'a ait eserler göz önünde bulundurulmuş; Türkçeye çevrilmiş olan makaleleri incelenmiştir. Bu anlamda onun eserlerine baktığımızda *Risaletü't-Tevhid* adlı çalışmasını görmek mümkündür. Söz konusu çalışmada Beyrut ve Sultaniye Medresesinde kendisinin okuttuğu dersler genişletilerek kelim ve mezhepler tarihi konuları ele alınmıştır. Bunun yanı sıra aynı klasik kelim konularına yeni bir yaklaşımla açıklamalar getirmiş; peygamberlik bahsine psikolojik ve sosyolojik deliller getirerek düşüncelerini ortaya koymuştur.² Abduh'un diğer önemli bir eseri ise *el-Urvetü'l-Vuskâ* olmuştur. Eserde hocası Cemaleddin Afgani ile birlikte siyasi, toplumsal ve dini konuları ele alarak Müslüman halkların ihmallerden kaynaklanan gerileme ve çöküşlerini incelemiş; uyanış ve gelişmeye giden yolların tekrar kazanılması gerektiğini vurgulamıştır.³ Bu eserlerin yanı sıra *er-Red alâ Honoto* adlı çalışmasını öneminden dolayı zikretmek mümkündür. Zira Abduh, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan Gabriel Hanotaux'un sömürge ülkelerinde yaşayan halkın direnişlerini kırmak adına ortaya koyduğu fikirlerine bu çalışması ile cevap vermiştir. Abduh, verdiği cevaplarda özellikle Fransızların İslam ülkelerindeki sömürge politikalarını değiştirmeleri gerektiğini vurgulamış; İslam dinine saygı gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴ Görüldüğü gibi Abduh eserlerinde tek yönlü olmamış; kelim, mezhepler tarihi vb. dini konulara yeni yaklaşımlar getirmiş; siyasi, sosyal ve toplumsal konularda görüşlerini ortaya koymuş ve İslam dinine zarar verecek yazarların görüşlerine cevaplar vermiştir. Bunun yanı sıra Abduh'un hayatını ilk kez yazan öğrencisi Reşid Rıza'nın *Tarihü'l-üstazü'l İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*⁵ kitabından faydalanılmış; Muhammed İmâre'nin *el-İmam Muhammed Abduh*⁶ isimli kitabı kaynak olarak alınmıştır.

Muhammed Abduh'un din eğitimine dair görüşlerine yer verilen bu çalışmada, dört ana konu üzerine odaklanılmış olup ilk olarak Abduh'un hayatı ve eserleri hakkında ayrıntıya girilmeden onun din eğitimi anlayışını etkileyen önemli olaylar ve kişiler üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde onun topluma yeni bir İslami eğitim sunma

² Muhammed Abduh, *Risaletü't-Tevhid* (Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1985).

³ Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, *el-Urvetü'l-vüska* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1970).

⁴ Abduh'un bu konuda yazdığı ilk üç makale kitap haline getirilmiş ve tamamı Ammara'nın *el-A'mâlu'l-Kâmile* adlı kitabında yer almıştır.

⁵ Reşid Rıza, *Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Kahire: Matbaatü'l-menar, 1931).

⁶ Muhammed İmâre, *el-İmam Muhammed Abduh: müceddidü'd-dünya bi tecdidü'd-din* (Beyrut: Dâru'l-vahde, 1985).

çabasını daha iyi ifade edebilmek için XIX. yüzyılda yaşamış ve tecdit hareketi içerisinde yer alan çağdaşları arasındaki konumuna bakılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Abduh'un din eğitimi yolu ile toplumun ıslahı düşüncesi üzerinde durulmuş; kadın-çocuk eğitimi ile farklı toplumsal tabakaların eğitimi konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Son olarak Abduh'un Mısır'da bulunan ve ülkenin eğitim-öğretim kurumları arasında büyük bir öneme sahip olan Ezher Üniversitesi'nin programı üzerinde yaptığı çalışmalara değinilmiştir. Bununla Abduh'un İslâm dünyasına hitap etmesini istediği Ezher Üniversitesi'ne yönelik öngördüğü bir dizi yeniliğin açıklanması hedeflenmiştir.

1. Muhammed Abduh'un Hayatı ve Eserleri

Muhammed Abduh'un hayatı, doğup büyüdüğü çevre, çocukluğundan itibaren gittiği okullar, akademik yaşantısı ile ortaya koyduğu eserleri çok sayıda akademik çalışmada ele alınabilecek kadar önemli hususlarla ilişkilidir. Ancak burada yer darlığından dolayı sadece Abduh'un ilerleyen yıllarda din eğitimi anlayışını etkileyecek olan noktalar üzerinde durulmuştur.

Bu önemli noktalardan ilki, Abduh'un eğitimini yarıda bırakma kararı alıp evine döndükten sonra bunu kabul etmeyen babası tarafından tekrar Tanta'da bulunan Ahmedî Mescidine gönderilmesidir. İlim tahsil etme konusunda isteksizliği olan Abduh, bu defa da Tanta'dan kaçarak akrabalarının bulunduğu Kuneise Edrin köyüne sığınmış ve orada 15 gün kalmıştır.⁷ Orada bulunduğu bu zaman dilimi, hayatının dönüm noktalarından biri olmuştur. Zira orada babasının amcası, Şâzeli tarikatına bağlı Şeyh Derviş Hızır ile tanışmıştır. Sufî kişiliği ve sabrı ile tanınan Şeyh Derviş, Abduh'un ilgisini çekmiş; yeniden ilim öğrenme isteğini uyandırmıştır.⁸ İmâre'ye göre Abduh'un fikirlerini Kur'an'a dayandırma, yani Kur'an eksenli bir bakış açısı yakalama metodunun kıvılcımlarını ilk veren kişi Şeyh Derviş olmuştur.⁹ Böylece Abduh'un selefe dönüş düşüncesi ve bu düşüncenin hayata geçirilmesinde uygulayacağı metodun ilk tohumları atılmıştır. Abduh, Şeyh Derviş'in kendisini ikna etmesi üzerine yarıda bıraktığı eğitime devam etmek üzere 1865'te Tanta'daki medreseye geri dönmüştür. Bir yıl gibi kısa ancak başarılı bir sürenin ardından, İslâmî ilimlerin geleneksel merkezi olan Ezher Medresesine kayıt olma hakkı elde etmiştir.¹⁰

Muhammed Abduh'un eğitim anlayışını etkileyen diğer bir önemli nokta ise 1871 yılında Ezher'de, ilim çevreleri tarafından Afganî olarak tanınan ve asıl adı Seyyid Cemaleddin Esedâbâdi¹¹ ile tanışması olmuştur.¹² İnalet'e göre Abduh'un ruhsal değişiminde, ufkunun genişlemesinde en etken kişi Afganî olmuştur.¹³ Zira Abduh, Afganî'nin fikirleri sayesinde yeni bir dünya görüşü kazanmış; toplumun yararı adına çalışma; dini, içtimai ıslahatlar ve eğitimin ıslahı için harekete geçme bilinci elde etmiştir. Dolayısıyla Abduh'un din eğitimi görüşünün oluşmasında ve şekillenmesinde Afganî'nin rolü önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim Abduh ile hocası Afganî arasındaki etkileşimin başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Abduh 1874 yılında ilk çalışması olan

⁷ Rıza, Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh, 1A/22.

⁸ Rıza, Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh, 1A/23.

⁹ Muhammed İmâre, Tecdidü'l-fikri'l-İslâmî: Muhammed Abduh ve medresetuhu (Kuveyt: Kitabü'l-Hilâl, 1980), 1/20-22.

¹⁰ Osman Emin, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu" *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/290.

¹¹ Cemaleddin Afganî ile ilgili bilgi için bk. Ali Şeleş, Cemaleddin Efgâni: Görüşler, Tartışmalar, Değerlendirmeler, çev. Mehmet Çelen (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013).

¹² Hamid İnalet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 95.

¹³ İnalet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, 137.

Risaletü'l-Varidat adlı eserinin mukaddimesini yazmıştır. Kalam, tasavvuf ve tasavvuf metotları ile ilgili olan bu kitap, aynı zamanda onun ilk telif eseri olmuştur.

Abduh daha sonra 1877 yılında kendisine âlim unvanını kazandıran; İslâmi ilimlerin farklı sahalarında hocalık yapma yetkisini veren el-Alimiyye diplomasını almıştır. Öğretmenlik onun ruhuna her işten daha çok uyan meslek olduğu için Ezher'de ve âlim yetiştirmek için açılan Darü'l-Ulum yüksekokulunda ders vermeye başlamıştır.¹⁴ Ancak o dönem İngilizler, Arabi Paşa direnişinin¹⁵ ardından Mısır'ı işgal ettiklerinden dolayı ülkede kargaşa ortamı hüküm sürmeye başlamıştır. O sırada eğitimcilik yapmanın yanı sıra Resmi Gazete'de başyazar olarak görev yapan Abduh, Arabi ile derin fikir ayrılıklarına rağmen¹⁶ bütün diğer vatanseverler gibi Arabi Paşa'dan yana tavır almış ve yazdığı yazılarıyla devrimi desteklemiştir.¹⁷

Bu desteğini gazete köşesinde direnişin öncülerinin açıklamalarına, fikirlerine ve sözlerine yer vererek göstermiş; toplumu askerliğe, vatani savunmaya ve savaşa teşvik eden yazılar yazarak yapmıştır. Bu nedenle Abduh, ihtilal tamamen bastırıldıktan sonra diğer direnişçilerle birlikte tutuklanmıştır.¹⁸ Üç ay hapse mahkûm edilmesinin yanı sıra idarecilerden özel izin almadan Mısır'a girmeme şartıyla üç yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır. Aralık 1882'de Mısır dışına çıkartılmış ve kendisi gibi bu cezadan hüküm giyenlerle birlikte Beyrut'a gönderilmiştir.¹⁹

Abduh, Beyrut'ta bulunduğu dönemde, kendisine sunulan teklif üzerine, Sultaniye Medresesi'nde dini ilimler öğretmeye başlamış; şehrin iki mescidinde tefsir dersleri vermiştir. Burada ayrıca tevhid, fıkıh, İslâm Tarihi, mantık, meani ve inşa dersleri öğretmiştir. En önemli eseri olan *Tevhid Risalesi*, bu derslerde işlenmiş konuların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur.²⁰

Abduh, burada geçirdiği sürgün yıllarının ardından Afgani'den gelen davet üzerine 1884 yılında Paris'e gitmiş; orada hocasının desteğiyle el-Urvetü'l-vuskâ adında 18 sayıdan oluşan bir dergi çıkarmıştır. Dergi siyasi, toplumsal ve dini içerikli makalelerden meydana gelmiştir. Sonradan bu makalelerin bir araya getirilmesiyle yine aynı isme sahip *el-Urvetü'l-vuskâ* eseri neşredilmiştir.²¹ Paris'te yaptığı bu çalışmaların ardından oradan ayrılan Abduh, 1885 yılında tekrar Beyrut'a dönmüş; *Şerhu makâmâtı bedi'iz-zaman el-Hamadanî* adlı kitabı yazmıştır. Ayrıca Hamadanî'nin Arap nesrinin en iyi örneklerinden kabul edilen bu eserine Arapça şerh yazmıştır. Söz konusu kitap Beyrut'ta 1889 yılında basılmıştır.²²

Abduh, altı yıllık aradan sonra tekrar Mısır'a dönmüş ve burada büyük bir saygı ile karşılanmıştır. Dönerken amacı Ezher'deki hocalık mesleğine devam etmek olsa da onun gençlik üzerindeki etkisinden çekinen Hidiv Tefvik onu önce Asliye Hukuk Mahkemelerine, iki yıl sonra da İstinaf Mahkemelerine hâkim olarak tayin etmiştir.

¹⁴ Huriye Tefvik Mücahid, Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 231.

¹⁵ Bilgi İçin bk. Muhammed İmâre, el-İmam Muhammed Abduh müceddidü'd-dünya-bi tecdidü'd-din (Beyrut: Dârü'l-vahde, 1985).

¹⁶ İmâre, el-İmam Muhammed Abduh: müceddidü'd-dünya-bi tecdidü'd-din, 32.; İneyet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, 138-142.

¹⁷ İneyet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, 142.

¹⁸ Mehmet Zeki İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 51.

¹⁹ İmâre, el-İmam Muhammed Abduh: müceddidü'd-dünya-bi tecdidü'd-din, 33-34.

²⁰ Rıza, Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh, 1A/292.

²¹ Halil Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2 (Aralık 2003), 269.

²² Rıza, Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh, 1A/ 91.

Abduh'un buralarda yaptığı çalışmalar ve yargıda izlediği yöntem onun "özgür düşünceli yargıç" adıyla ün kazanmasını sağlamıştır.²³

Tüm bunların dışında Abduh, Haziran 1899 yılında önemli iki görev daha üstlenmiştir. Önce Mısır Müftülüğü ve Kanunlar Danışma Meclisi Üyeliği, daha sonra da Müslüman Yardımlaşma Cemiyeti Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Böylece Mısır Müftülüğü ile İslam'ın yüksek dereceli görevlilerinin ilk sırasına ve hukuki bir mesleğin zirve noktasına gelmiştir. Kanunlar Danışma Meclisi ile öğretisine ve yazılarına ulaşamayan avam ile ilişki kurmuş, halkla direkt irtibata geçmiştir. Bu şekilde o, öğretilerini yaymak için fırsatları iyi değerlendirmiştir.²⁴

Altı yıllık müftülük görevi sırasında birçok fetva vermiş olan Abduh, bunları Müftülük Dairesi'nin fetva siciline kaydettirmiştir. Kaydedilmiş olan bu fetvalardan 944 tanesi daha sonra bir araya getirilerek *Fetâvâ* adlı bir eser olarak neşredilmiştir.²⁵ Bununla birlikte Abduh'un diğer eserleri arasında Fatiha Suresi, Asr Suresi, Amme Cüzü'nün tefsiri gibi çalışmalar da yer almıştır. Ayrıca onun Ezher Üniversitesi'nde verdiği tefsir dersleri bir araya getirilmiş ve *Tefsiru'l Menar*'ın Nisa Suresi 125. ayetine kadar olan kısmı oluşturulmuştur.

Din eğitimi üzerinde yaptığı tüm bu çalışmalar neticesinde büyük bir bilgi birikimine sahip olan Abduh, eğitim konusundaki deneyimlerini paylaşmak ve görüşlerini iletmek için 1901 yılında İstanbul'a gitmiştir. Dönemin padişahı olan II. Abdülhamid'i ziyaret etmiş ve sarayda iyi karşılanmıştır. Ayrıca o, Osmanlı din adamı ve bir hukukçu olan Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin (ö. 1335/1917) ile ilim ve ulema konularında konuşmuş; bilgisi ve eğitim konusundaki fikirleriyle onu etkilemiştir. Görüşmenin ardından Şeyhülislam, Abduh'u "Kendini mesleğine adamış ilmin üzerine düşmüş, dönemindeki halkın ahvalini bilen kişi" olarak tarif etmiştir.²⁶

Abduh ile ilgili bu sözleri ve konuşulanları, el-Müeyyed gazetesi kısa bir süre sonra yayınlamıştır. Bu durum bazı çevrelerce hoş karşılanmamış, aleyhinde çıkan söylemler yüzünden İstanbul'dan istediği şekilde ayrılamamıştır. Darülfünun'u görmek istediye de buna izin verilmemiştir. Bunun üzerine İstanbul'dan Avrupa'ya geçmiş; dönüşte Tunus ve Cezayir'e uğramıştır.²⁷ Abduh, Mısır'a dönüşünden kısa bir süre sonra 11 Temmuz 1905 yılında yakalandığı kanser hastalığı nedeniyle Mısır'da vefat etmiştir.²⁸

Muhammed Abduh, teliften ziyade tedrise önem veren bir düşünce insanı olmasına rağmen 56 yıllık ömrüne birçok makale ve kitap sığdırmış; yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Abduh'un yazmış olduğu kitapların bir kısmı yaşadığı dönemde; bir kısmı da ölümünün ardından defalarca basılmıştır. Bu eserler tasnif edildiğinde, eserlerin ağırlıklı olarak tefsir ile şerhler, reddiye ve hatıra türü eserlerden oluştuğu görülmektedir.

2. XIX. Yüzyıl İslahat Çalışmaları İçerisindeki Yeri

Muhammed Abduh'un din eğitimi anlayışını ve onu ıslah etme çabasını daha iyi görebilmek adına yaşadığı siyasi, fikri ve kültürel coğrafyayı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Ayrıca o döneme ait eğitim ile ilgili çalışmalar ortaya koyan şahıslara ve yapılan ıslah çalışmalarına değinmek, XIX. yüzyılda yapılan tecdit hareketini bir bütün

²³ Osman Keskiöglü vd., *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri* (Ankara: Tekışık Matbaası, 1989), 114.

²⁴ Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografyası", 165.; İmâre, *el-İmam Muhammed Abduh: müceddidu'd-dünya-bi tecdidu'd-din*, 45.

²⁵ Rıza, *Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1A/96.

²⁶ Keskiöglü vd., *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, 53.

²⁷ İmâre, *el-İmam Muhammed Abduh: müceddidu'd-dünya-bi tecdidu'd-din*, 46.

²⁸ İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, 148.

halinde görmemize ve dolayısıyla Abduh'un söz konusu ıslahat çalışmaları içerisindeki yerini daha iyi anlamamıza imkân sağlayacaktır.

Bu anlamda XIX. yüzyılda, İslam dünyasının içerisinde bulunduğu siyasi ve coğrafi konumuna bakıldığında Batı'nın dünyaya hâkim olma çabası içerisine girmiş olduğunu ve ticari kapasitesini oldukça geliştirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca büyük Avrupa devletlerinin silahlı güçlerindeki artış bu gelişmeye eşlik etmiş; ilk kez bir Arap ülkesi olan Cezayir, Fransa tarafından 1830 yılında işgal edilmiştir. Ardından 1881'de Tunus, 1911 yılında Libya, 1912'de Fas, Fransız denetimine girmiştir.²⁹

Fransa'nın bu şekilde bölgeye müdahalede bulunması Müslüman toplumların içyapılarında çok derin bir değişikliğe sebep olmuş; farklı alanlarda farklı etkiler meydana getirmiştir. Bu değişikliğin etki ettiği alanlardan biri eğitim olmuştur. Batı, kendi politikası gereği öncelikle bu noktayı hedef almıştır; bunun için bütün imkân ve vasıtaları ile Arap ülkelerinin manevi birliğini sağlayan unsurların başında gelen eğitim birliğini zayıflatmaya çalışmıştır.³⁰

İslam coğrafyasında yaşayan Müslüman düşünürler, Batı'nın bu şekilde halkın manevi duygularını ve eğitim birliğini hedef aldığını görmüş; bunun önüne geçmeye çalışmıştır. Onlar, kültürel ve fikri üretimin en az zarar göreceği şekilde çözüm yolu bulmanın, topluma doğru eğitim verip onları ayakları üstünde tutmanın mücadelesini vermişlerdir.³¹ Bunun neticesinde İslam dünyasında ıslah ile ilgili filizlenmeler başlamış; Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (ö. 1839), Pakistan'da Muhammed İkbâl (ö. 1938), Libya'da Şeyh Ahmed Şerif es-Senusi (ö. 1933), Cezayir'de Emir Abdülkadir (ö. 1883) vb. isimler Mısır'da bulunan Muhammed Abduh gibi eğitimde ıslahat yapılması gerektiği düşüncesi içerisinde olmuşlardır.

Bu düşünürler arasında olan ve XIX. yüzyılda Hindistan'da ıslahatçı düşünce adına ortaya çıkan önemli isimlerden biri Seyyid Ahmed Han'dır. Onun eğitim ile ilgili çalışmalarına bakıldığında yazarlığa 23 yaşında kaleme aldığı dini risalelerle başlamış olduğu görülmektedir. Kur'an ve Hadis ilmini yeniden yorumlamış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Ayrıca o, Kitab-ı Mukaddes ve çeşitli kitap yorumlarının yanı sıra *Hutabât-ı Ahmediyye* adlı kapsamlı bir eser yayımlamıştır.³²

Ahmed Han 1838 yılında Hindistan Kumpanyası'na³³ girmiş; üç yıl gibi kısa bir sürenin ardından yargıç yardımcılığına atanmış; çeşitli bölgelerde görev yapmıştır.³⁴ 1857-1877 yılları arasında yargıç olarak çalışmış; görev aldığı bölgelerde bilimsel dernekler kurmuş ve eğitim-öğretim ile yakından ilgilenmiştir. Onun için eğitim çok etkili ve güçlü bir kuvvet olmuştur. Bu sebeple söylemlerinde eğitimin sosyal ve kültürel düzenden ilhamını alan hür bir yapıya sahip olması gerektiğini vurgulamıştır.³⁵ Ayrıca o,

²⁹ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 313.

³⁰ Erol Ayyıldız, "Mısır'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 1986), 69.

³¹ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 106.

³² Ebu'l A'la Mevdudi, *İslam'da İhya Hareketleri*, çev. Halil Zafir (Ankara: Hilal Yayınları, 1967), 107.

³³ Doğu Hindistan Kumpanyası: 1740'lardan itibaren Doğu Hint Adalarıyla ticaret amacıyla kurulmuş olan İngiliz anonim şirkettir. Doğu ve Güneydoğu Asya'da bir ticaret tekeli olarak ortaya çıkan şirket zamanla politik oluşum haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar İngiliz emperyalizminin bir aracı olarak kullanılmıştır.

³⁴ George Farquhar Irving Graham, *The Life and Work of Sir Syed Ahmed Khan* (Karachi: Oxford University Press, 1979), 6.

³⁵ Khwaja Ghulam Saiyidain, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, çev. Necmettin Tozlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 131.

Batı eğitimini ve bilimini tereddütsüz kabul etmiş; değişen şartlar doğrultusunda kutsal kitaplara ve özellikle dine akılcı yorumlar getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁶

Seyyid Ahmet Han, Müslümanların eğitim seviyesinin iyileştirilmesi gerektiği üzerinde hassasiyetle durmuş; Müslümanların içerisinde buldukları durum ve aldıkları eğitim ile ilgili problemlerini dile getiren birçok yazı ve broşür yayınlamıştır. Muradabad, Gazipur'da okullar açmış; bilim derneği kurmuş ve bu sayede Urduca-İngilizce dergi çıkarmış ayrıca eğitim konusunda çok sayıda metnin çevirisini yapmıştır.

Seyyid Ahmed'in eğitim ile ilgili bu görüşleri, onunla aynı yüzyılda fakat birbirlerinden uzak bölgelerde yaşamış olan Muhammed Abduh'un eğitim düşüncesi ile ortak noktalar içermektedir. Ahmed Emin, bu ortak noktaları tespit etmiş, "Seyyid Ahmed Han" başlıklı yazısında, onun dini bir ıslahatçı olması açısından Muhammed Abduh'a benzediğini ifade etmiştir. Ayrıca her ikisinin de ayaklanma ve emperyalistlerle sürtüşme yerine eğitim yolu ile ıslahatı tercih ettiklerini belirtmiştir.³⁷

İslamî ihya hareketi içerisinde önemli bir yere sahip olan bir diğer isim olan Muhammed İkbâl (ö. 1938) 1873'te Pakistan'ın Pencap eyaletinde yer alan Siyalkut kasabasında dünyaya gelmiştir.³⁸ İkbâl, dini anlayışı geçerli olan eğitim anlayışı ile birleştirmiş; eğitimin öğrencinin hayatı dışında değil hayatının merkezinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca o, eğitimi kişiyi bir hayal âlemi için değil ferdiyet için, kişiliğini kurması için gerekli görmüştür. Kısacası İkbâl'e göre eğitimin en yüce amacı herkesin bireyselliğini desteklemek olmuştur.³⁹

İslamî eğitim geleneğinin kırılan bağlarını yeniden birleştirmeye çalışan İkbâl, eğitime birçok katkı sağlamıştır.⁴⁰ Onun eğitime verdiği önemli katkılardan biri öğretimin asıl konusu olarak "din" üzerine yaptığı vurgudur. Yazar Hizmetli, bu konuda İkbâl'in eğitim görüşü ile Abduh'un, "İslami terbiye ve modern eğitim" düşüncesinin örtüştüğünü söylemektedir.⁴¹ Ayrıca Muhammed Behiy, İslamcı iki şahsiyet olarak Muhammed Abduh ve Muhammed İkbâl'i işaret ederek düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

"İkisi de 19. asırda yaşamış ve 20. asra erişmişlerdir. İkisi de Kur'an-ı Kerim'i ezber etmiş; ikisi de tasavvufa meyletmiş, ancak tasavvufta, insan nefsin berraklık ve üstünlük kazandığını, krizler ve olaylar karşısında dayanma gücüne sahip olduğunu görmüşlerdir. Her ikisi de eğitim sistemini temel olarak sosyal idealler, normlar ve değerlerden oluşan, özgün kültüre dayandırmışlardır."⁴²

Behiy, bu sözleriyle Abduh ve İkbâl'in ortak özelliklerine değinmiş; her ikisinin de aynı dönemde aynı eğitimi aldıklarından ve eğitim sistemine dair belirttikleri ortak düşüncelerinden söz etmiştir.

XIX. yüzyılın buhranlı siyasi ve kültürel ortamında ıslahatçı düşünce adına ortaya çıkan önemli isimlerden bir diğeri de Muhammed İkbâl ile aynı yıl dünyaya gelen Şeyh

³⁶ Gülseren Halıcı Özkan, "Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi", *Nüşa Dergisi* 3/8 (2003), 150.

³⁷ Ahmed Emin, *Zuamaü'l-İslah fi'l-asri'l-hadis* (Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1948), 121.

³⁸ Mehmet S. Aydın, "İkbâl Muhammed" *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/ 17.

³⁹ Necmettin Tozlu, "İkbâl'in Eğitim Felsefesi", *Felsefe Dünyası Dergisi* 16 (1995), 32.

⁴⁰ Abdullah Faruqi, "İkbâl'in Eğitimle ilgili Düşünceleri", çev. Ahmet Koç, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 204.

⁴¹ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 47.

⁴² Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Girişim Yayınları, 1986), 208.

Ahmed Şerif Senusi (ö.1933) olmuştur. İslah ile ilgili önemli çalışmalar yapmış olan Şerif Senusi, ilhamını öncülüğünü yaptığı Senusi tarikatından⁴³ almıştır.⁴⁴

Şerif Senusi, hayatını cemaatinin manevi dirilişine ve onun siyasi bağımsızlık kavgasına adamakla birlikte toplumu bozuk inançlardan özellikle de istismar halini alan yanlış tatbikatlardan arındırmayı öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Ayrıca o; dürüstlük, eşitlik ve adalet ile eğitime dayanan bir ahlaki dayanışma duygusu oluşturmaya gayret etmiştir.⁴⁵ Hem batını hem zahiri ilimlerde kendini yetiştirmiş olan Şerif Senusi, birçok öğrenci okutmuş; kitaplar telif etmiş ve eserler meydana getirmiştir. Behiy, onun birçok konuda ve toplumu bozuk inançlardan arındırma noktasında Muhammed Abduh ile aynı görüşe sahip olduğunu; ikisinin de eğitimi ön planda tutmaya ve toplumu taklitten korumaya gayret ettiğini ifade etmiştir.⁴⁶

Şeyh Ahmed Şerif Senusi ile aynı yüzyıla damga vurmuş, ıslahatçı düşünceye sahip diğer bir isim Emir Abdülkadir (ö. 1883) olmuştur. O, 1807 yılında Cezayir'de bulunan Oran kentinde, dedesinin kurduğu Kadiri Tekkesinde dünyaya gelmiştir.⁴⁷ Emir Abdülkadir, Cezayir kurtuluş hareketinin ünlü kahramanlarından biri olmuş; sömürgeci Fransız ordularına karşı soylu bir mücadele örneği sergilemiştir. O, Cezayir'in yetiştirdiği büyük bir kahraman olarak şöhret kazanmış; Kuzey Afrika ve Mağrip ülkelerinde yeni bir İslami dinamizmin gelişmesine öncülük etmiştir.⁴⁸

Bununla birlikte o, bölge insanını yeni kurtuluş reçeteleri aramaya sevk etmiş; ihya ve ıslah fikrinin canlanıp yayılmasına vesile olmuştur.⁴⁹ Ona göre gerçekte ilim, manevi ve basittir. Her bireyin eğitimden geçmesini özellikle tavsiye etmiştir. Sadece ilim ile meşgul olan kişilerin bilgi bakımından birçok mertebeye ulaşabileceğini vurgulamıştır.⁵⁰

Sonuç olarak İslam dünyasında genel ıslah ile ilgili görüşlerine yer verdiğimiz bu isimlerin düşüncelerine ve çalışmalarına baktığımızda üç ortak noktada birleştiklerini görmekteyiz.

1- Dini, fesada uğratacak etki ve uygulamalardan arındırmaya çalışmak

2- Modern düşüncenin ışığında, İslâmî öğretiyi yeniden formüle etmeyi hedeflemek

3- Avrupa etkisi ve Hıristiyan saldırılarına karşı İslam'ı eğitimle savunmak.

Abduh'un da içinde bulunduğu bu ilk ıslahatçılar, esas itibarıyla her şeyden önce eğitim reformuna odaklanmışlardır. Onlara göre mevcut okullara yönelip bunları reforme ettikleri takdirde yukarıda belirtilen üç ortak nokta da çözüme kavuşacaktır. Böylece din eski gücüne kavuşacak, modern bir düşünce ile eğitim verilecek Müslüman çocuklar yabancı ve misyoner okullarına gönderilmeyecek bunun yerine güçlendirilmiş ve donatılmış devlet okullarında okuyacaktır.⁵¹ Eğitime ilişkin bu düşüncelere sahip yukarıda isimleri geçen ıslahatçı kadronun başarılı olup olmadığı ya da ne kadar başarılı

⁴³Senusi Tarikatı, Libya'da İslam ihya hareketi öncülerinden biri olmuş ve manevi uyanışın simgesi olarak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1985).

⁴⁴ Yücesoy, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*, 46.

⁴⁵ Zülfiyar Güngör, "Sebilü'r-Reşad'dan: Senüsi Tarikatı Şeyhi es-Seyid Ahmed Senüsi (ö.1933)'nin Sivas Hutbesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 344.

⁴⁶ Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 209.

⁴⁷ Ramazan Muslu, *Emir Abdülkadir el-Cezairi ve Tasavvufi Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 26.

⁴⁸ Bekir Karlığa, *İslahatçı Bir İslam Düşünürü Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2013), 101.

⁴⁹ Muslu, Emir Abdülkadir, 238.

⁵⁰ Muslu, Emir Abdülkadir, 239.

⁵¹ Hamilton Gibb, *İslam'da Modern Eğilimler*, çev. M. Kürşat Atalar (Ankara: Çağlar Yayınları, 2006), 39.

olduğu sorusu ayrı bir çalışma gerektirebilir ancak bu yenilikçilerin kendilerinden sonra gelen nesle eğitim ve ıslahat çalışmaları açısından öncülük ettikleri bir gerçektir.

3. Abduh'un Din Eğitimi Düşüncesi

Abduh'un din eğitimine dair fikir dünyasına bakmak onun düşüncelerini ve yaptığı çalışmaları daha iyi görebilmek adına önem taşımaktadır. Zira Abduh'un XIX. yüzyılda ortaya koyduğu fikirleri ve eğitim konusundaki hedefleri, çağdaş İslam düşüncesinin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. O, İslam toplumunun ihtiyaçlarını belirlemeye çalışmış; İslam'a dayalı bir medeniyet kurabilmenin formüllerini aramıştır. İlk formül olarak da güçlü bir eğitim sistemi ile güçlü bireyler yetiştirmek gerektiğini ileri sürmüştür.⁵²

Sürgün edildiği Beyrut'ta bulunduğu dönemde bu düşüncelerinin siyasetle değil ancak eğitim ve öğretimle başarılı olacağına inanan Abduh, siyasetten tamamen el çekerek âlim ve muallim olarak çalışmaya başlamıştır.⁵³ Beyrut Sultaniye Mektebi'nde ders vermiş; oradaki iki camide de tefsir dersi okutmuştur. Sürgün dönemi üç yıl olmasına rağmen eğitim için burada altı yıl kalmıştır.⁵⁴ Abduh bu süreçte eğitimde yaşanan aksaklıkları da görme şansı elde etmiş ve oradaki dini tedrisatı ıslah etmek, yeni program hazırlamak ve Sultaniye Mektebi'ni yüksek seviyeli bir okul haline getirmek için çalışmıştır.⁵⁵ Yaptığı çalışmalar neticesinde bu mektebin eğitim planı ve projesini ıslah etmiş; müfredata İslam tarihi, tevhid, belagat, mantık ve Hanefi fikhini esas alan hukuk dersleri getirmiştir. Abduh ayrıca her akşam ilim talebeleri ile Beyrut Belediye Başkanının evinde bir araya gelmiş ve onlara çeşitli konular hakkında sohbetler vermiştir.⁵⁶

Abduh tüm bunların yanı sıra 1887 yılında II. Abdülhamit'in öngördüğü ve o dönem mekteplerdeki dini eğitimi ıslah etmeye; bu kuruma ilişkin yeni bir eğitim programı hazırlamaya yönelik Şeyhülislam önderliğinde oluşturduğu heyete verilmek üzere eğitime dair iki layiha göndermiştir.⁵⁷ Bu iki layihada o, Müslümanların içerisinde bulunduğu durum hakkında tespitlerde bulunmuştur. Müslümanların zayıf olmalarının nedenini onların dinin esaslarını bilmemelerinden kaynaklandığını, dolayısıyla akide bozukluğunun ahlaki ve ameli bozukluğu beraberinde getirdiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Abduh, layihada kişilerin alacağı ilimden ve onlara kazandıracaklarından şu şekilde bahsetmiştir:

“...Akideyi temel kılacak ve güçlendirecek, onun akıllar üzerindeki hâkimiyetini sağlayacak hususlara yönelmek, sonra da bu çerçevede başka bilgiler öğrenmek ve başka bilgileri bu çerçeveye içine oturtmaya çalışmak kaçınılmaz bir görevdir. Daha sonra da batını fıkıh diye adlandırılan vicdan ilmine, nefis (iç âlem) ilmine yönelmek gerekir. Bu ilim bize nefsin durumunu ve ahlakını (yapısını) bildiren bir ilimdir; yani deruni bir ilim... Sonra nefsi helak eden işlerin bilinmesi gerekir. Yani yalan, hıyanet, korkaklık, koğuculuk, kıskançlık vb. şeyler gibi. Ayrıca nefsin kurtuluşunu sağlayan şeylerin de bilinmesi gerekir: Doğruluk, emaneti rıza, cesaret... Bütün bunlara bir de Kur'an ve Sünnet'te açıklanan ve imamların da üzerinde ittifak ettiği haram ve helalleri öğreten ilim eklenir. İşte kısaca değindiğim bütün bu hususiyetler insanlara eğitim yoluyla kazandırılır. Bu eğitim, öğreten öğrettiği şeyleri

⁵² İneyet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, 16.

⁵³ Behiy, Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, 145.

⁵⁴ Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası”, 265.

⁵⁵ İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri, 58.

⁵⁶ İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri, 60.

⁵⁷ İmâre, el-İmam Muhammed Abduh: müceddidü'd-dünya-bi tecdidü'd-din, 37.

⁵⁸ İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri, 61.

etkili ve kalıcı kılan, mutlaka amel edilmesi gereken bilgileri alıştırmalar suretiyle veren üstün bir eğitim anlayışına dayalı olmak zorundadır..."⁵⁹

Abduh, layihada görüldüğü üzere asıl eğitimin İslamî eğitimi olduğunu savunmuş ve devamında eğitim anlayışını oluşturan kaynak bilgilerin Kur'an, sahih sünnet, sahabe görüşleri, selef âlimleri, İmam Gazali ve benzeri yüce şahsiyetlerin sahih olarak günümüze kadar ulaşan kaynaklarından alınması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁰

Abduh, İslam ülkelerinde bulunduğu dönemde yaptığı gözlemler sonucunda Müslümanlara isabet eden şu iki temel hastalığı teşhis etmiştir:

a- Müslümanlar kendi dinlerini bilmemekte ve bunun sonucu olarak çeşitli hurafeleri din olarak telakki etmektedirler.

b- Müslüman ülkelerdeki istibdada dayalı zalim yönetimler, geri kalmışlığın temel nedenidir.

Bu hastalıklardan kurtuluş reçetesi olarak Abduh iki öneride bulunmuştur:

1- Düşünceyi ve akli taklit zincirinden kurtarmak,

2- Dini, taklit öncesi selefın tarzı üzerine anlamak; bilgi elde etmek adına ilk kaynaklara yönelmek ve din olgusunu beşeri aklın gereği olarak kabul etmek.⁶¹

Abduh, bu önerileri hayata geçirmek için toplumsal ıslaha ihtiyaç olduğunu, buna da bireyden hareketle topluma ulaşan köklü bir eğitim sistemini seçerek başlamak gerektiğine inanmıştır. Bu anlamda o; çocuk eğitimi, kadın eğitimi, farklı toplumsal tabakaların eğitimi vb. hususlara da değinmiştir.

3.1. Çocuk ve Kadın Eğitimi

Abduh, çocuklar için eğitimin erken yaşlarda başlaması gerektiğine inanmış; çocukların mutlaka bir eğitim kurumuna devam etmeleri gerektiğini savunmuştur.⁶² Ona göre okulda görecekları dersler sadece temel öğretilerden ibaret kalmamalı, yeni yetişecek nesillere hayatı ve çağı tanıttacak bilgiler de içermelidir. Bununla birlikte müfredatta yer alan derslerin İslam'a dayalı ve İslam öğretilerine bağlı olması gerektiğini de ifade etmiştir.⁶³

Abduh, Müslüman topluma yaptığı konuşmalarda anne-babaların çocuklarını bağımsız iradeye sahip olarak yetiştirmeleri ve onları buna yönlendirmeleri gerektiğine vurgu yapmıştır. Çocukların kendi akılları ile düşünmeleri, kendi kalbi duygularıyla sevmeleri ve kendi iradeleriyle harekete geçmeleri konusunda ebeveynlerin onları teşvik etmesini istemiştir.⁶⁴

Şüphesiz çocuğun eğitilmesi için aile içi her feridin rolünün ayrı bir önemi vardır; ancak Abduh kadınların yani annelerin bu konuda rolünün daha önemli olduğunu sık sık hatırlatmıştır. Müslümanların geri kalışlarında, kadının da ortak bir sorumluluğu olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁵ Abduh, kadının eğitiminin bir zorunluluk olduğunu belirtmiş; dinin de bunu onlara bir hak olarak verdiğini düşünmüştür.⁶⁶

⁵⁹ Ahmet Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor* (İzmir: Nil Yayınları, 1989), 148.

⁶⁰ Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, 148.

⁶¹ Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 95.

⁶² Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 250.

⁶³ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 251.

⁶⁴ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Menar Tefsiri*, çev. İbrahim Tüfekçi - Ali Rıza Temel (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 131.

⁶⁵ Abduh - Rıza, *Menar Tefsiri*, 135.

⁶⁶ Yvonne Yazbeck Haddad, *İslam, Gender; Social Change* (New York: Oxford University Press, 1998), 35.

O, kadın konusunu sadece çocuk eğitimi bağlamında ele almamış; hukuk alanında da Müslüman kadının haklarını dile getirerek kapsamlı bir reform talebini yüksek sesle ifade etmiştir. O, kadının statüsü ve konumu ile ilgili konuları desteklemiş; kadınların eğitimine yönelik okullar açmayı amaçlayan kadın dernekleri kurulmasını desteklemiştir.⁶⁷

3.2. Farklı Toplumsal Tabakaların Eğitimi

Muhammed Abduh, toplumun her kesiminin eğitim alması gerektiği üzerinde ısrarla durmuş; bu eğitimin toplumsal sınıflara ayrılabilmesine dikkat çekmiştir. Böylece o, toplumda mevcut olan her sınıf için farklı bir eğitim türü verilerek eğitimde daha hızlı yol alınacağını düşünmüştür. Bu bağlamda toplumu üç tabakaya ayırmış ve bu tabakalardan her birine gerekli olan eğitimi, nitelik ve nicelik açısından en iyi şekilde belirlemek gerektiğini açıklamıştır.⁶⁸

Birinci tabaka; sanat, ticaret, ziraat ile uğraşan halk yani avamdan olan insanlardan meydana gelmiştir. Onlara, ayrıntıya girmeden öğretimin genel prensipleri verilmeli ayrıca İslam tarihi de eklenmelidir. Abduh, birinci tabakayı din eğitimleri ihmal edilmiş kimseler olarak görmüştür. Bunların halkın çoğunluğunu oluşturduklarını, dine ilişkin çok az şey bildiklerini, tüm endişe ve hedeflerinin taharet, necaset, namaz, oruç ve bunlarla ilgili ayrıntıları öğrenmek olduğunu ifade etmiştir. Abduh'a göre onlar, namaz ve oruç gibi ibadetleri yerine getirmekle dini görevlerini yerine getirmiş ve kurtulmuş olacaklarını düşünen insanlardır.⁶⁹

Abduh'un tasnifinde ikinci tabaka, vatandaşların işlerini yürütmek üzere devlet işi yapan siyasetçiler, askeri personel, adliye çalışanları, idari memurlar ve onlarla birlikte çalışan kişilerden oluşmuştur. O, hükümet memuru olarak eğitilecek bu kişilere mantık ve felsefe ile selefin örnek yaşantısının bir çalışması ve din tarihi öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Abduh'un tasnifinde yer alan üçüncü tabakayı ise eğitimci ve yönlendirici âlimler oluşturmuştur. Ona göre öğretmen ve manevi yönetici olacak olan bu grup, dini bilimler konusunda kapsamlı bir şekilde eğitilmelidir. Her şeyden önce Arap dilbiliminde uzman olmaları gerekmektedir. Daha sonra adalet, gelenek, tefsir ile birlikte Kur'an eğitimi gelmelidir.⁷⁰ Buna göre Abduh, eğitimci olan bu grubun üzerinde daha fazla durmuş ve görevlerini hakkıyla yerine getirebilmeleri için eğitim programına daha fazla ders eklemiştir.

Abduh, bu tabakadan bazı kişilerin yeterince eğitim alamadıklarından dolayı ilimlerini bir gelir aracı ya da bir sanat aracı haline getirdiklerinden şikâyet etmiştir.⁷¹ Fetva, yargı, tedris gibi alanlarda görev alan kişiler ile daha alt kademedeki görevlilerin çoğunun maalesef bu durumda olduğunu; bunların dine sadece geçimlerini sağlayacak bir yol olarak baktıklarını ifade etmiştir.⁷² Abduh ayrıca onların bu yüzden cahil halkın bozuk inançlarına karşı cephe alamadıklarını, bu durum karşısında kayıtsız kaldıklarını belirtmiştir.⁷³

⁶⁷Tarık Ramazan, *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den el-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları* (İstanbul: Anka Yayınları, 2005), 136.

⁶⁸Abdullah Alperen, *İslam ve Modernleşme* (Adana: Karahan Kitabevi, 2003), 187.

⁶⁹Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 145.

⁷⁰Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 187.

⁷¹Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 146.

⁷²Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 147.

⁷³Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, 147.

Kısaca Abduh, Mısır halkını oluşturan bu toplumsal sınıfların yeterince eğitim göremediğini, eğitim görenlerin ise içi boş bir müfredata maruz kaldıklarını belirtmiş; yaşadığı dönemin din eğitimi sistemini ve algısını eleştirmiştir. O, toplumsal tabakalar için önerdiği eğitimi verecek bir kurumun oluşturulması için gayrette bulunmuş ve Mısır'da eğitim-öğretim konusunda ilk kaynak konumunda gördüğü Ezher Üniversitesi'ne büyük görevler yüklemiştir. Ayrıca o, her şeyden önce İslam dünyasına hitap edecek büyük bir eğitim kurumu olarak Ezher'in yeniden ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

4. Ezher Eğitim Programının Islahı

Muhammed Abduh, Ahmedî Medresesi'nden mezun olduktan sonra 1866 yılında Ezher Medresesi'nde eğitim görmeye başlamıştır. Ezher'de o dönem Mısır'ın en büyük âlimleri ve şeyhleri eğitmen olarak görev yapmış; ancak buna rağmen talebelere iyi bir eğitim vermekte anlama ve tartışma gücünü öğretmekte yetersiz kalmışlardır. Derslerde sözel konulardan, eski metinleri açıklamaktan, olasılıklı durumlar üzerinde tartışmaktan öteye gidilememiş; tarih, coğrafya, matematik ve kimya gibi dersleri değil programa almak tabii bilimler⁷⁴ olarak kabul edilen bu dersleri okumak bile haram sayılmıştır.⁷⁵

Abduh, bu nedenle Ezher'in eğitimi konusunda bir takım eleştirilerde bulunmuş; hocalarda bulunması gereken özellikler, öğrencilerin eğitimi ile ilgili aksayan noktalar ve ders kitaplarının yetersizliği gibi konulara vurgu yapmıştır. O ayrıca Ezher'in ders programı üzerinde durmuş; geleneksel ders müfredatının talebelerin zihinlerini, muhakeme yeteneklerini ve yaratıcılık kabiliyetlerini söndürdüğünü ileri sürmüştür.⁷⁶ Bununla beraber o, bilginin etkili ve sağlıklı yollarla verilmediğinden, pedagoji eğitiminin kısıtlı olduğundan da bahsetmiş; bu hususlara dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Abduh tüm bunları ancak Ezher'in eğitim sistemini ele alıp geliştirmek ve değiştirmekle olacağını savunmuş; Ezher'deki eğitim için bir şeyler yapılması gerektiği fikri hep gündeminde olmuştur.⁷⁷

Bunun nedeni, onun Ezher'i ümmetin kalbi gibi görmesi ve "Ezher bozulursa ümmet de bozulur; Ezher iyi olursa ümmet de iyi olur" diye düşünmesinden kaynaklanmıştır.⁷⁸ Abduh, Ezher'de yetişen talebelerin Allah'ın kitabını kavramalarını, taklidi bırakmalarını, mevcut hayatı anlamalarını istemiştir. Ayrıca çağdaş eğitimden kopuk, bilgi yığını olan bir din öğretimi yerine mezunların çağdaş bilimlere İslami açıdan bakmalarını sağlayacak bir din eğitimi verilmesini istemiştir.⁷⁹

Bu sebeple Abduh, 1895 yılında Ezher Yönetim Konseyi'ne hükümet temsilcisi sıfatıyla üye olmuştur.⁸⁰ Konsey, ders düzenini yeniden belirlemek üzere otuz kişilik bir heyet kurmuş ve bu heyetten yeni bir program yapmasını ve eğitimi iyileştirmesini istemiştir. Bu yönde atılan ilk adım; tedrisata matematik, edebiyat, coğrafya gibi yeni ilimlerin konulması olmuştur. Haşiye veya şerh gibi öğrenimi çok uzun sürmesine rağmen

⁷⁴ Tabii Bilimler: Tabiattaki basit ve birleşik cisimleri konu alan ilim çeşididir. Aristo'nun sekiz kitaptan oluşan Physica, İslam dünyasında tabii ilimlerle ilgili olarak meydana getirilen eserlerin ana kaynağı olmuştur. Bu sekiz kitap tabii ilimleri şu şekilde sıralamıştır: 1-Tıp İlmi, 2- Baytarlık İlmi, 3- Doğancılık İlmi, 4- Firaset İlmi, 5- Rüya Tabiri İlmi, 6- Astroloji İlmi, 7- Sihir İlmi, 8- Tılsım İlmi, 9- Simya İlmi ve bunlara ilaveten Kimya İlmi ve Ziraat İlmi eklenmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997).

⁷⁵ İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, 136.

⁷⁶ Osman Emin, *Raidu'l-fikri'l-Mısri: İmam Muhammed Abduh*, 3. Baskı (Kahire: Mektebetü'l-anglo el-Mısriyye, 1965), 33.

⁷⁷ İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, 137.

⁷⁸ Ramazan, *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den el-Benna'ya Kadar İslam İslahatçıları*, 133.

⁷⁹ Alperen, *İslam ve Modernleşme*, 186.

⁸⁰ Mücahid, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, 240.

öğrenciye pek fazla kazanım sağlamayan kitapların okutulması kaldırılmış; bunların yerine daha sade, anlaşılması daha kolay ve amaca daha uygun kitaplar konulmuştur.⁸¹

Konseyn aldığı kararlar doğrultusunda, hocalar için de değişikliklere gidilmiş ve bu anlamda Ezher'de ders okutmak isteyen müderrislerde bulunması gereken özellikler kanunla tespit edilmiştir. Çıkarılan bu kanunda Ezher'de tedrisat yapmak üzere müderris olabilmek için on bir ay boyunca ilimdeki ana kaynak kitapları okuyarak tahsili tamamlama ve Şeyhu'l-Ezher'in (Ezher Reisi) başkanlığında altı âlimden kurulan ilim heyetince yapılacak genel imtihanı kazanma şartı getirilmiştir.⁸² Ayrıca, müfredata eklenen yeni dersler için bilgisi olan hocalara görev verilmesi tercih edilmiş ve uzun süredir aynı kalan maaşların yükseltilmesine karar verilmiştir.⁸³

Abduh'un başkanlığında yapılan bir diğer ıslah çalışması da öğrencilerin öğrenim süreleri ve sınavlarına yönelik çalışmalar olmuştur. Ezher'de o güne kadar belirlenmiş bir öğrenim süresi yoktu. Kayıt olabilenler istediği kadar öğrenci olarak kalabiliyordu. Söz konusu yeni düzenleme ile öğrenimin başlangıç ve sonu bazı ana esaslara bağlanmıştır. Ayrıca öğrencilerin senelik sınavlara tabi tutulması da bir teklif olarak yönetim konseyine sunulmuştur.⁸⁴

Abduh, burada aldığı görev süresince din eğitiminin nasıl olması gerektiği ile ilgili açıklamalar yapmış; gördüğü eksiklikleri dile getirmiştir. Hourani'ye göre eğer Ezher bugün, Abduh'un zamanında olduğundan farklıysa bunu büyük oranda Abduh'a borçludur.⁸⁵

Ezher, Abduh'un üzerinde çalıştığı ve yeniden düzenlenip ıslah edilmesini sağladığı en köklü projesi olmuştur. Abduh'un Ezher'e reform için kazandırdığı bu ivme, ölümünün ardından dahi tamamıyla yok olmamıştır. Son elli yıl süresince Ezher'in birden fazla rektörü onun öğrencisi ya da takipçisi olmuştur. İç ve dış kaynaklı muhalefete rağmen Abduh'un talebeleri ve takipçileri onun çalışmasını gerçekleştirmeye durmaksızın devam etmişlerdir.

Sonuç

Büyük bir düşünür ve ıslahatçı olan Muhammed Abduh, hayatı boyunca özgür düşüncenin yanında, mezhepçilik ve taklitçiliğin karşısında durmuş; akli en önemli insanî güç olarak kabul etmiştir. O, Müslüman halkın Batı'nın esaretinden, hurafelere inanmaktan ve taklitçilikten kurtarılması gerektiğine inanmış; bunun ancak eğitim yoluyla olacağını düşünmüştür. Bu anlamda çağdaşları olan diğer ıslahatçı düşünürlerle hem fikir olmuş; eğitim-öğretimin modern düşünceler ışığında özgür, dayatmalardan uzak ve akla dayalı bir sisteme oturtulması için çalışılması gerektiğine inanmıştır.

Din eğitiminin yeniden inşasına kendini adanmış olan Muhammed Abduh görev aldığı her alanda, sürgün yılları da dâhil bulunduğu her mekânda İslam toplumunun ihtiyaçlarını ve zayıf yönlerini belirlemeye çalışmıştır. Bu şekilde eğitimde yaşanan aksaklıkları görmüş ve dini tedrisatı ıslah etmeye çalışmıştır. Bunun için resmi makamlara layihalar yazmış; II. Abdülhamit'in isteği üzerine Şeyhülislam başkanlığında toplanan heyete eğitim ile ilgili deneyimlerini ve yapılması gerekenleri öneri olarak sunmuştur.

Abduh, çocuk ve kadınların eğitimi üzerinde de durmuş, çocukların erken yaşlarda eğitime başlatılması gerektiğine inanmıştır. Kadınların eğitim almalarının onların dini

⁸¹ İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri, 67.

⁸² Muhammed Tayyip Neccar, "On Asır Boyunca el-Ezher Üniversitesi", çev. Ali Arslan Aydın, Diyanet Dergisi 19/ 2 (1983), 24.

⁸³ Neccar, "On Asır Boyunca el-Ezher Üniversitesi", 24.

⁸⁴ İşcan, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri, 68.

⁸⁵ Hourani, Çağdaş Arap Düşüncesi, 175.

hakları olduğunu, bunu da sadece çocukların anneleri tarafından ilk eğitimlerini alması anlamında değil kadının kendi statüsü ve konumu ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda o, kadınların eğitime yönelik dernekler kurarak faaliyetlerde bulunmalarını desteklemiştir. Ayrıca o, toplumun her kesiminin eğitim alma hakkı olduğunu belirtmiş; eğitim alacak halkı farklı toplumsal tabakalara ayırarak seviyelerine göre eğitim verilmesinin daha uygun olacağını beyan etmiştir.

Tüm bunların yanı sıra Abduh, Müslüman ümmetin kalbi olarak gördüğü Ezher Üniversitesi'nin ıslah edilmesini ve çağdaş ilimlerin öğretim programına alınması gerektiğini savunmuş; bu konuda resmi makamlarla birlikte ortak çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Ezher'de eğitime, talebelere ve hocalara yönelik büyük bir reform gerçekleşmiştir. Abduh'un yaptığı bu çalışmalar neticesinde ıslahatçı düşünce yayılmış, derinleşmiş ve önce Mısır sonra bütün İslam âlemine etki etmiştir. Bu etki âlimler, entelektüeller ve fikir adamlarında daha belirgin bir şekilde yer etmiştir. Abduh'un ölümünden sonra onun fikirleri birçok araştırmacının dikkatini çekmiş, İslam âleminde ve Batı'da düşüncelerinin ilim dünyasına etkileri konusunda pek çok çalışmalar yapılmıştır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed - Rıza, Reşid. *Menar Tefsiri*. çev. İbrahim Tüfekçi - Ali Rıza Temel. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Abduh, Muhammed. *Risaletü't-Tevhid*, Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1985.
- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Afgani, Cemaleddin- Abduh, Muhammed. *el-Urvetü'l-vüska*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1970.
- Ansari, Ahmad. *İslam Dünyasında Eğitim ve Kültür Problemi*. İstanbul: Fatih Yayınları, 1971.
- Akgündüz, Ahmet. *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*. İzmir: Nil Yayınları, 1989.
- Alperen, Abdullah. *Türkiye'de İslam ve Modernleşme*. Adana: Karahan Kitabevi, 2003.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aydın, S. Mehmet. "İkbal Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/ 17-23. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ayyıldız, Erol. "Mısır'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 69-74.
- Behiy, Muhammed. *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Girişim Yayınları, 1986.
- Emin, Ahmed. *Zuamaü'l-İslah fi'l-asri'l-hadis*. Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, 1948.
- Emin, Osman. "Raidü'l-fikri'l-mısır: el-İmam Muhammed Abduh". *İslam Düşünce Tarihi*, İstanbul: Mısırı mektebetü'l-anglo el- Mısriyye, 1991.
- Faruqi, Abdullah: "İkbal'in Eğitimle İlgili Düşünceleri". çev. Ahmet Koç. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 193-208.
- Gibb, Hamilton. *İslam'da Modern Eğilimler*. çev. M. Kürşat Atalar. Ankara: Çağlar Yayınları, 2006.
- Graham, George Farquhar Irving. *The Life and Work of Sir Syed Ahmed Khan*. Karachi: Oxford University Press, 1979.
- Haddad, Yvonne Yazbeck. *İslam Gender; Social Change*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Halıcı Özkan Gülseren. "Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi". *Nüşa Dergisi* 3/8 (2003), 147-156.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- İmâre, Muhammed. *el-İmam Muhammed Abduh: müceddidü'd dünya bi tecdidü'd din*. Beyrut: Dârü'l-vahde, 1985.
- İmâre, Muhammed. *Tecdid el-fikri'l-İslamî Muhammed Abduh ve medresetuhu*. Kuveyt: Kitabü'l-Hilâl, 1980.
- İmâre, Muhammed. *el-A'mâlü'l-kamile li-İmam Muhammed Abduh*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr. 1979-1980.
- İnayet, Hamit. *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.

- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Keskiöğlü, Osman vd. *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*. Ankara: Tekişik Matbaası, 1989.
- Lapidus, İra M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Mevdudi, Ebu A'la. *İslam'da İhya Hareketleri*. çev. Halil Zafir. Ankara: Hilal Yayınları, 1967.
- Muslu, Ramazan. *Emir Abdülkadir el-Cezairi ve Tasavvufi Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Mücahid, Huriye Tevfik. *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- Neccar, Muhammed Tayyip. "On Asır Boyunca el-Ezher Üniversitesi" *Diyanet Dergisi*, 19/2 (1983), 21-27.
- Ramazan, Tarık. *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den el-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- Rıza, Reşid. *Tarihü'l-üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Mısır: Matbaatu'l-menar, 1931.
- Saiyidain, Khwaja Ghulam. *İkbal'in Eğitim Felsefesi*, Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2003.
- Şeleş, Ali. *Cemaleddin Efgâni: Görüşler, Tartışmalar, Değerlendirmeler*. Trc. Mehmet Çelen. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Taşpınar, Halil. "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme". *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2003): 261-289.
- Tozlu, Necmettin. "İkbal'in Eğitim Felsefesi". *Felsefe Dünyası Dergisi* 16 (1995): 21-39.
- Yücesoy, Hayrettin. *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1985.
- Zülfikar, Güngör. "Sebilü'r-Reşad'dan Senüsi Tarikatı Şeyhi es-Seyid Ahmed Senüsi (ö.1933)'nin Sivas Hutbesi". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003): 343-348.